

Jarosław Matwiejuk

Pozycja prawna organizacji religijnych w Rosji do reform wyznaniowych Piotra I

Elpis 6/9/10, 335-346

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POZYCJA PRAWNA ORGANIZACJI RELIGIJNYCH W ROSJI DO REFORM WYZNANIOWYCH PIOTRA I

W skutek zakończenia się procesu jednoczenia księstw ruskich w IX wieku powstało Wielkie Księstwo Kijowskie, będące klasyczną monarchią patrymonialną z wykształconymi własnymi organami władzy, kulturą i ideologią oraz systemem finansowym i prawnym. Początkowo władza wielkksiążęca usiłowała przekształcić kultury pogańskie w religię państwową jednocześnie dostosowując je do nowych warunków społeczno-państwowych. Osiągnięcie tego celu uniemożliwiła stosunkowo prymitywna organizacja kultów słowiańskich służąca jedynie celom kultowym oraz faktyczna niemożność wypełnienia przez nie funkcji jednoczenia nowo powstałego państwa i całego społeczeństwa. Wielki książę Włodzimierz mając to na uwadze, pragnąc dokonać skoku cywilizacyjnego, a jednocześnie starając się zrównać z chrześcijańskimi władcami innych państw europejskich oraz wykorzystując fakt bardzo bliskich związków politycznych z Cesarstwem Bizantyjskim zdecydował się dokonać w 988 roku chrystianizacji Rusi.

Powstanie Kościoła chrześcijańskiego jako organizacji religijnej zbiegło się w czasie pierwszym okresem formowania państwa rosyjskiego zwanego wówczas państwem ruskim. Rozwój statusu prawnego organizacji religijnych był równoległy do rozwoju organizacji państwowej. Było to pierwszym poważnym determinantem kształtowania się pozycji prawnej organizacji religijnych. Drugim determinantem była przejęta od Bizancjum doktryna cesarza Justyniana zwana symfonią władz (łac. *consonantia*). Termin ten został wyartykułowany w Szóstej noweli Justyniana adresowanej do Patriarchy Konstantynopola Elifana¹. U podstaw tej doktryny leżała idea harmonii i zgody między państwem i Kościołem, zgodnie z którą obie sfery istniały lecz nie zlewały się i nie dążyły do wzajemnego podporządkowania się oraz dominacji.

¹ Tekst noweli w: A. Nikolin, *Cerkow i gosudarstwo. Istoria prawowych otnoszenij*, Moskwa 1997, s. 278.

Zasada symfonii władzy kościelnej i państwowej zakładała z jednej strony rozdzielność obu władz, a z drugiej współdziałanie władz. Rozdzielność polegała przede wszystkim na tym, że władza kościelna i państwowa działały każda w swojej sferze, chociaż miały faktycznie jeden i ten sam cel „upiększać i ułatwiać życie człowieka”². Jednocześnie państwo nie pretendowało do regulowania problematyki ściśle rozumianego kultu i nabożeństw oraz doktryny. Natomiast Kościół uznawał się za niewłaściwy co do spraw ustrojowych państwa i środków politycznych stosowanych przez organy państwowe³. Symfonia władz zakładała również współdziałanie we wszystkich rodzajach władz: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. W służeniu człowiekowi Kościół i państwo miało stanowić jedną całość, jednolity organizm.

Według doktryny imperatora Justyniana o symfonii władz konieczną przesłanką właściwego funkcjonowania państwa i Kościoła były uczciwość i kompetencja władzy państwowej oraz autorytet i wierność Kościoła Bogu. Symfonia była możliwa w dwóch formach organizacyjnych państwa monarchii i republice.

Dla nowo powstałego państwa ruskiego doktryna symfonii władz jako ustrojowy model stosunków wyznaniowych państwa z Kościołem była bardzo atrakcyjna⁴. Zapewniała bowiem próżnię prawną i stawała się przewodnikiem bizantyjskiego systemu prawnego i wysokiej kultury prawnej, będących naturalną kontynuacją i rozwinięciem osiągnięć rzymskiego systemu prawnego.

Instytucjonalnym odzwierciedleniem przyjęcia doktryny symfonii władz było wprowadzenie wraz z chrztem do systemu prawnego Wielkiego Księstwa Kijowskiego wielkiego zbioru aktów normatywnych będącego podstawą funkcjonowania państwa bizantyjskiego *Nomokanonu* – drugiej redakcji z 873 r⁵.

Nomokanon składał się z dwóch części podzielonych na 14 tytułów, które z kolei dzieliły się na rozdziały⁶. Pierwsza część zawierała

² Tamże s. 16.

³ W. A. Cypin, *Cerkownoje prawo*, Moskwa 1996, s. 416-420.

⁴ J. N. Szapow, *Kijewskije ustawy i cerkow w drevniej Rusi XI - XIV ww.*, Moskwa 1972, s. 19.

⁵ *Nomokanon* (gr. *nomos* – prawo, *kanon* – przepis) to zbiór praw w imperium bizantyjskim oraz w innych państwach starożytnych i średniowiecznych. E. Smoktunowicz (red.), *Wielka encyklopedia prawa*, Warszawa 2000, s. 513.

⁶ O treści i budowie *Nomokanonu* więcej w: I. S. Bierdnikow, *Kratkij kurs cerkownago prawa*, Kazań 1903, s. 77-82.

normy prawa kanonicznego i kościelnego. Druga część była zbiorem aktów normatywnych wydanych przez cesarzy bizantyjskich dotyczącym problematyki cywilnej, karnej i publicznoprawnej⁷. Na terytorium Wielkiego Księstwa Kijowskiego akty prawne wydane przez cesarzy bizantyjskich, w przeciwieństwie do norm prawa kanonicznego i kościelnego nie posiadały mocy obowiązującej. Wyjątkiem były akty normatywne określające prawa i pozycję prawną Kościoła.

Wielki zbiór praw Cesarstwa Bizantyjskiego na terenie Rusi kijowskiej pełnił dwojaką rolę. Po pierwsze był wzorem sprawdzonego systemu prawnego i punktem odniesienia dla prawodawcy ruskiego. Po drugie, co zresztą na samym początku istnienia państwa ruskiego było najczęściej spotykanym rozwiązaniem, prawo bizantyjskie było bezpośrednio stosowane przez organy władzy państwowej i kościelnej.

Omawiając pozycję prawną organizacji religijnych w tym okresie należy mieć na względzie Kościół wschodnio-chrześcijański zwany od 1054 r. Kościołem prawosławnym⁸.

Przyznanie mu statusu Kościoła państwowego, opartego na modelu bizantyjskim doprowadziło do jego szybkiego rozwoju i wzmocnienia organizacyjnego. Przyjęty model faktycznie uniemożliwił rozwój i równą pozycję prawną organizacjom religijnym należącym do innych nurtów religijnych.

Okres od końca X wieku do początku XIII wieku był czasem formowania się struktury kościelnej i wielkiej chrześcijańskiej akcji misyjnej. Aktywną rolę w tym procesie odgrywała władza państwowa. Książęta kijowscy zabezpieczyli podstawy materialne funkcjonowania Kościoła oraz nadali i gwarantowali mu liczne prawa. Można stwierdzić, że w tym okresie Kościół był utrzymywany przez państwo. Technicznie odbywało się to przede wszystkim w formie odliczania od budżetu państwa kościelnej dziesiątej części oraz przekazywania przedmiotów liturgicznych oraz wyposażenia świątyń, w tym ksiąg potrzebnych do nabożeństw⁹.

⁷ Szerzej o genezie *Nomokanonu* oraz innych zbiorach bizantyjskiego prawa w: A. Znosko, *Prawosławne prawo kościelne*, Warszawa 1973, I, s. 31-69.

⁸ W 1054 roku doszło do schizmy wschodniej (terminologia zachodnia) lub do schizmy zachodniej (terminologia wschodnia), w wyniku której dotychczas jednolity organizacyjny Kościół chrześcijański rozpadł się na Kościół katolicki oraz Kościół prawosławny. Schizma w języku greckim oznacza organizacyjne oddzielenie się grupy religijnej od dotychczasowej struktury religijnej z różnych, w tym przede wszystkim doktrynalnych powodów.

⁹ J. A. Szapow, *Gosudarstwo i Cerkow Drevnnoj Rusi X - XIII w.*, Moskwa 1989, s. 74.

Dziesięcina była głównym środkiem materialnego zabezpieczenia działalności i funkcjonowania Kościoła. W Wielkim Księstwie Kijowskim miała ona swoją specyfikę. Polegała na tym, że władza państwowa przekazywała Kościołowi 1/10 dochodów państwa w trybie i systemie scentralizowanym, w imieniu całego społeczeństwa. Następnie ta ogólna kwota dziesięciny była dzielona na równe części i przekazywana na katedry biskupie¹⁰. Nie zawsze rozmiar dziesięciny wynosił 10 % dochodów państwa. *Ruska Prawda*, zbiór ruskich przepisów z XI wieku przynosi informacje, że zdarzały się lata, w których przekazywano od 20 % do nawet 50 % dochodów państwa¹¹. Gwarantem instytucji darowizny była władza książęca z podporządkowanym jej aparatem siłowym.

W pierwszej połowie XII wieku pojawiło się nowe źródło kościelnych dochodów. Na początku największe klasztory i kościoły katedralne otrzymują od książąt ziemię. Obszary ziemskie początkowo nadawane są na własność bez wsi, następnie także z wsiami i zamieszkującą ją ludnością.

Źródła normatywnej regulacji problematyki wyznaniowej w omawianym okresie historycznym były bardzo zróżnicowane. Zasadnicze znaczenie dla normowania stosunków państwa z organizacjami religijnymi miały: książęce statuty, osobiste pisma księcia wyrażające jego wolę i zawierające normy prawne, oraz regulaminy organizacyjne i finansowe wydawane przez księcia¹². Zakres merytorycznej regulacji ówczesnych źródeł prawa z zasadzie był zbliżony. Podstawowa różnica polegała na zakresie podmiotowym regulacji. Przejawiało się to na tym, że pierwsze normowały status prawny diecezji, granice których pokrywały się z granicami księstw, a adresatem drugich były określone indywidualnie klasztory oraz świątynie¹³.

Warte podkreślenia jest, że od XII do XIV, czyli w okresie rozdrobnienia Rusi moc obowiązująca aktów prawnych regulujących kwestie wyznaniowe rozciągała się nie na całe terytorium dawnego Wielkiego

¹⁰ Np. ustawa księcia Włodzimierza o kościelnej dziesięcinie, w: *Drewnieruskije kniażeskie ustawy XI-XV w.*, Moskwa 1976, s. 143.

¹¹ *Ruska Prawda* powstała w XI wieku za panowania Jarosława Mąrego w oparciu o wzory bizantyjskich zbiorów prawnych. Zawiera wczesnosłowiańską terminologię prawniczą. Została napisana w języku starocerkiewno-słowiańskim. Zasadniczo można wyróżnić dwie jej redakcje: *Krótką Prawdę* (starszą) oraz *Obszerną Prawdę* (młodszą). Tekst *Ruskiej Prawdy* w: *Rossijskoje zakonodatelstwo X-XX wiekow*, Moskwa 1984, I, s. 130.

¹² I. A. Kunicyn, *Prawowyj status religioznych objedinenij w Rossii*, Moskwa 2000, s. 8.

¹³ *Tamże*, s. 9.

Księstwa Kijowskiego, lecz na jego części – dzielnice. W takich warunkach każde księstwo rozwijało własny, niezależny od siebie system ustawodawstwa. Zasadniczą jego część odnosiła się do problematyki wyznaniowej oraz statusu Kościoła. Rzeczą charakterystyczną jest, że starano się przy tym uwzględniać akty pierwszych wielkich książąt kijowskich Włodzimierza oraz Jarosława, założycieli i twórców państwa.

Przedstawiając pozycję prawną Kościoła w tym okresie należy zauważyć, że działalność Kościoła nie ograniczała się już jedynie do działalności religijnej *sensu stricto*. Na początku XII wieku, na terenie miast Kościół otrzymuje bardzo ważne uprawnienie strażnika miar i wag. Zgodnie z ówczesnym stanem prawnym wagi miejskie, wagi handlowe oraz narzędzia i urządzenia miernicze znajdowały się w jurysdykcji właściwych miejscowo biskupów. Biskup kontrolował ich stan, rzetelność oraz sprawność oczywiście pobierając przy tym stosowną opłatę, która stanowiła dochód kościelny.

W świetle aktów normatywnych ówczesnego okresu wynika, że istotną częścią działalności Kościoła była funkcja sądowa. Z aktów prawnych Wielkiego Księstwa Kijowskiego wynika, że w jurysdykcji kościelnej znajdowały się sprawy z zakresu moralności, przestępstwa przeciwko Kościołowi, przestępstwa duchownych oraz sprawy rodzinne i małżeńskie. Zakres spraw sądowych upoważnia do stwierdzenia, że sądy kościelne stanowiły zasadniczą część systemu sądowniczego państwa. Z aktów prawnych Wielkiego Księstwa Kijowskiego wynika również, że jurysdykcja podmiotowa Kościoła obejmowała całe duchowieństwo oraz stosunkowo dużym zakresie wszystkie inne stany społeczne.

Oddanie do dyspozycji Kościoła tak istotnych uprawnień majątkowych i sądowych nasuwa pytanie o stopień związania Kościoła z państwem?. W radzieckiej literaturze wyznaniowej dominował pogląd, zgodnie z którym Kościół był wtedy częścią państwa. Po analizie norm prawnych regulujących prawne położenie Kościoła w Wielkim Księstwie Kijowskim należy jednak kategorycznie odrzucić takie stanowisko. Istnieją co najmniej dwa argumenty przeczące tezie o ścisłym zespoleniu Kościoła i państwa. Po pierwsze akty prawne normujące położenie Kościoła w państwie miały religijną i kanoniczną genezę, a nie świecki charakter. W ten sposób prawo kościelne nie tylko nie wkraczało w sferę domeny i interesów państwa, ale wypełniało jedynie funkcję wspomagającą. Drugim zasadniczym argumentem przemawiającym za tą tezą jest charakter

ówczesnego systemu zabezpieczającego funkcjonowanie i materialny status Kościoła. Przyjęty model dziesięciny wskazuje bowiem na materialną samodzielność i niezależność Kościoła.

Podsumowując, Kościół nie był jedną z instytucji państwowych, lecz funkcjonował na równych prawach z państwem, nie ingerując wprost w jego działalność i jednocześnie nie doświadczając ingerencji władzy książęcej w swoje wewnętrzne sprawy. Z informacji znajdujących się w zachowanych źródłach historycznych brak jest informacji na temat konfliktów między państwem a Kościołem¹⁴. Dlatego też należy przyjąć, że model wzajemnych relacji państwa z Kościołem został rzeczywiście oparty o bizantyjski model symfonii, czyli harmonicznego współistnienia i współdziałania organów państwa i organów Kościoła. Osiągnięcie tego stanu nie było zresztą takie trudne w jednowyznaniowym społeczeństwie ruskim.

W 1236 roku już wykształcony system relacji państwa z Kościołem został poddany ciężkiej próbie na skutek najazdu mongolsko-tatarskiego i utraty suwerenności przez będące w stanie rozbitcia dzielnicowego księstwa ruskie¹⁵. Generalnie jednak ukształtowany w Księstwie Kijowskim system relacji wyznaniowych przetrwał próbę czasu i nie doszło do jego zasadniczej zmiany.

W okresie jarzma tatarskiego trwającego od XIII w. do drugiej połowy XV w. pojawiło się nowe źródło normatywnej regulacji stosunków wyznaniowych – *jartyk*. Był to specjalny akt prawny wydawany przez chana Złotej Ordy¹⁶ ze stolicą w Saraju, na mocy którego ofiarowywano Kościołowi znaczące uprawnienia ekonomiczne. Do najważniejszych zaliczyć należy: zwolnienie od składania danin, prawo klasztorów do pobierania opłat za przeprawy rzeczne oraz opłat od transakcji handlowych. Taka polityka islamskiego chanatu wobec Kościoła chrześcijańskiego jest powszechnie mało znanym faktem. Utarło się bowiem błędne przekonanie o powszechnej nietolerancji i dyskryminacji chrześcijan przez

¹⁴ Milczy na ten temat najwybitniejszy pomnik piśmiennictwa staroruskiego *Powieść doroczna* z około 1113 r., autorstwa mnicha Nestora. Patrz szerzej: L. Bazylow, *Historia Rosji*, Wrocław 1985. s. 41-42.

¹⁵ J. N. Bakajew, *Istoria gosudarstwienno-cerkownych odnoszenij w Rossii*, Chabarowsk 1994, s. 14.

¹⁶ Państwo mongolsko-tatarskie powstało w XIII stuleciu na terenach zachodniej części imperium Czyngis-chana. Zostało założone przez jego wnuka Batu-chana.

muzułmanów. Taka polityka chanatu była nacechowana pragmatyzmem uwzględniającym przede wszystkim siłę i wysoki autorytet Kościoła w społeczeństwie a także jego sprawność organizacyjną. W perspektywie umożliwiała także zapewnienie spokojnego władania podbitymi terytoriami. Polityka Złotej Ordy wpływała bezpośrednio na politykę książąt ruskich, którzy prowadząc swoistą rywalizację z chanatem o poparcie Kościoła starali się umacniać jego pozycję na przykład kolejnymi nadaniami ziemskimi.

Uwzględniając wszelkie uwarunkowania Kościół pozostał w księstwach ruskich odrębną strukturą organizacyjną, współpracującą z organami państwowymi i stale poszerzającą zakres swoich uprawnień oraz bazę materialną.

Po zrzuceniu jarzma tatarskiego w pierwszej połowie XVI wieku powstała pilna potrzeba określenia w nowych warunkach historyczno-politycznych pozycji prawnej Kościoła oraz dostosowania jego relacji z państwem na wielkim obszarze zjednoczonych ziem ruskich do realiów tamtych czasów. W zakresie formy regulacji stosunków państwowo-kościelnych pojawił się nowy, dotychczas nie występujący element. Kluczową rolę w stanowieniu przepisów prawnych zaczęły odgrywać sobory ziemskie czyli zgromadzenia stanowe. W latach 1549-1684 regulacja stosunków wyznaniowych w państwie w praktyce nie była możliwa bez udziału i uchwał Soboru Ziemskiego.

Sobór Ziemski powołany został po raz pierwszy w 1549 r. w okresie walki cara z bojarami i likwidacji pozostałości rozbicia feudalnego¹⁷. W jego skład wchodziły: Święty Sobór (skupiał biskupów), Duma Bojarska (skupiała bojarów – szlachtę) oraz przedstawiciele pozostałych stanów społecznych z wyjątkiem chłopstwa¹⁸. Sobory zwoływał car lub patriarcha (w okresie bezkrólewia) w celu rozpatrzenia najważniejszych spraw z zakresu polityki wewnętrznej oraz zagranicznej. Dlatego też dosyć często rozstrzygały kwestie związane ze statusem prawnym Kościoła w państwie. Z punktu widzenia ewolucji pozycji prawnej organizacji religijnych zasadnicze znaczenie mają dwa sobory, czyli Sobór Ziemski z 1551 r. zwany Soborem Stu Rozdziałów¹⁹ oraz Sobór Ziemski z 1649 r.

¹⁷ M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1985, s.249.

¹⁸ Na obrady Soboru Ziemskiego z 1613 r. wyjątkowo zaproszono także chłopów.

¹⁹ Nazwa związana jest z faktem podzielenia w czasie redagowania jego wszystkich uchwał na sto rozdziałów.

Jako pierwszy istotnych zmian w zakresie problematyki wyznaniowej dokonał Sobór Ziemski Stu Rozdziałów. Jego uchwały zostały skodyfikowane w *Sobornoje Ułożenije* z 1551 r.²⁰ Wyjątkowy charakter tej kodyfikacji polegał na tym, że została ona uchwalona jednocześnie przez władzę państwową jak i władzę kościelną. Normy prawne zawarte w tym kodeksie określały położenie prawne Kościoła w państwie. Zbiór norm z 1551 r. utrwalał zasadę symfonii władz, przejętą z bizantyjskiego systemu prawnego i funkcjonującą już na terenie Rusi od X wieku. Przewodnią ideą *Sobornich Ułożenij* była idea zgodnie z którą władza kościelna oraz władza państwowa wywodząc się z tego samego źródła czyli od Boga są zobowiązane do wzajemnego wspierania się. Bardzo widoczna jest również, nie występująca wcześniej tendencja do stopniowego wprowadzania i rozszerzania nadzoru i kontroli Kościoła przez państwo²¹.

Dowodzi tego zasadnicza część regulacji normatywnej zawarta w *Sobornich Ułożenijach* obejmująca problematykę majątku kościelnego. Sobór Ziemski zakazywał klasztorom zwracania się do cara o nowe nadania ziemskie z wyjątkiem szczególnych przypadków²² oraz występowania o nowe ulgi i przywileje. Dodatkowo Kościół został zobowiązany do zwrotu państwu dóbr ziemskich, które nabył w okresie rządów bojarskich w latach 1538-1547. Jednocześnie przyjęto zakaz zbywania majątków kościelnych. Wreszcie wskazuje na to wprowadzenie rozwiązania na podstawie którego, klasztory nabywające ziemię musiały składać z tego rodzaju czynności prawnych stosowną informację carowi. Dawało to władzy państwowej możliwość pełnej wiedzy i oceny zjawiska przekazywania, przepływu ziemi dla Kościoła, a także gdyby zaistniała taka konieczność szansę na podjęcie szybkich i potrzebnych z punktu widzenia cara działań w tym zakresie.

Oprócz regulacji kościelnej problematyki majątkowej zobowiązano duchowieństwo do otwierania szkół kościelnych i szerzenia oświaty.

²⁰ Uchwała soboru ziemskiego z 1551 r. w: *Rossijskoje zakonodatelstwo X-XX wiekow*, Moskwa 1984, II.

²¹ W rosyjskiej literaturze prawniczej, wydawanej w latach dziewięćdziesiątych dominuje określanie tego zjawiska jako naruszanie zasady symfonii przez państwo.

²² Użytej w kodyfikacji formuły precyzyjnie nie określono. Dzięki temu przyjęte rozwiązanie z jednej strony umożliwiało przekazywanie dóbr ziemskich Kościołowi w sposób uznaniowy, a z drugiej strony znacznie ograniczyło dotychczasowe rozdawnictwo państwa.

Sobornije Ułożenija utrzymały dotychczas obowiązujące normy w materii wymiaru sprawiedliwości. Potwierdzono autonomię sądownictwa kościelnego i jego zakres podmiotowy oraz przedmiotowy. Przeprowadzono niewielkie zmiany w ustroju sądów kościelnych oraz procesu sądowego.

Postanowienia *Sobornich Ułożenij* z 1551 r. zostały uzupełnione przez dekret cara Iwana IV Groźnego z 1572 r.²³. Z treści dekretu wyraźnie wynika nie tylko kontynuowanie, ale wręcz umocnienie tendencji polegającej na wzmocnienia roli państwa w zakresie stosunków wyznaniowych w Rosji. Odchodzenie od bizantyjskiej zasady symfonii władzy państwowej i kościelnej w owym czasie powoli, ale systematycznie staje się faktem. Świadczy o tym treść przyjętych nowych rozwiązań.

Na mocy carskiego dekretu wprowadzony został całkowity zakaz nabywania ziemi przez Kościół na podstawie testamentów, zapisów oraz w drodze umów kupna-sprzedaży. Klasztory zostały zobowiązane do informowania organów administracji państwowej szczebla lokalnego o jakichkolwiek majątkowych darowiznach. W związku z zaostrzeniem sytuacji międzynarodowej i groźbą wybuchu wojny wprowadzono także bezprecedensowy, przymusowy podatek o jednorazowym charakterze. Do jego zapłacenia zobowiązano klasztory, ale w przypadku niewypłacalności klasztorów do jego uiszczenia został zobowiązany Kościół jako całość.

Problem regulacji pozycji majątkowej Kościoła był także tematem numer jeden kolejnego Soboru Ziemskiego zwołanego w roku 1581. Najważniejszym postanowieniem Soboru było wprowadzenie całkowitego zakazu nabywania ziemi przez Kościół. Potwierdzono przy tym nienaruszalność nieruchomości ziemskich znajdujących się we władaniu kościelnym. Przy czym państwo zobowiązało się do uznawania własności kościelnej także w przypadku braku dokumentów potwierdzających tę własność. Jednocześnie zniesiono wszelkie obciążenia związane z kościelną ziemią. Przyjęto także zasadę zakazującą odwoływania darowizn przekazanych Kościołowi oraz rozwiązanie uniemożliwiające dotychczas istniejącą możliwość odkupywania darowizn dokonanych na rzecz Kościoła przez bliskich krewnych darczyńcy. Złamanie postanowień Soboru skutkowało konfiskatą ziemi nabytej z naruszeniem prawa na rzecz państwa.

²³ Zasadniczą przyczyną dalszego wzmocnienia roli państwa w zakresie materii wyznaniowej była krytyka Kościoła dotycząca powołanej przez Iwana IV Groźnego dla wzmocnienia władzy carskiej i kontroli instytucji opriczniny. Tekst carskiego dekretu z 1572 r. w: *Rossijskoje zakonodatielstwo X-XX wiekow*, Moskwa 1984, II.

Rozwiązania przyjęte w 1581 r. w zasadzie zostały powtórzone przez postanowienia kolejnego Soboru Ziemskiego z 1584 r.

Dokonywane przez państwo próby ograniczenia władania ziemią przez Kościół miały na celu zatrzymanie procesu zwiększania kościelnego stanu posiadania i w związku z tym wzrostu potencjału ekonomicznego Kościoła, co stanowiło duże zagrożenie dla władzy świeckiej²⁴.

Nowa dynastia Romanowych panująca na tronie Rosji od 1613 r. oficjalnie nie odrzuciła regulacji soborowych z końca XVI wieku. Jednak faktycznie tolerowała naruszanie wprowadzonych zakazów dotyczących nabywania ziemi przez Kościół. Było to prawdopodobnie podyktowane koniecznością uzyskania poparcia Kościoła dla umocnienia się u władzy.

Pierwszym znaczącym aktem normatywnym regulującym stosunki państwa z Kościołem w okresie panowania dynastii Romanowych były *Sobornija Ułożenija* z 1649 r. zwane także kodeksem cara Aleksego Michajłowicza²⁵. Kodeks zamykał trwający od śmierci Iwana IV Groźnego okres kazuistycznego normowania bieżących problemów z zakresu relacji państwa z Kościołem oraz stosowania prawa zwyczajowego. Regulacje normatywne zawarte w akcie z 1649 r. cechowały wzmocnienie nadzoru państwa nad Kościołem oraz dalsze ograniczanie i uszczuplenie kościelnego zakresu władania ziemią.

Wzmocnienie nadzoru państwa nad Kościołem przejawiało się w powołaniu do życia w 1650 r. centralnego organu administracji państwowej do spraw kościelnych tzw. Monasterskiego Prikazu²⁶. W zakresie jego kompetencji znajdowały się kontrola przestrzegania prawa przez organy kościelne, nadzór nad nieruchomościami kościelnymi oraz sądownictwo nad osobami duchownymi. Jeżeli chodzi o ostatnią kompetencję warto zauważyć, że Prikaz Monasterski otrzymał prawo sądenia w spraw cywilnych i karnych dotyczących wszystkich kategorii osób duchownych

²⁴ Szczegółowej charakterystyki problemu ograniczenia pozycji ekonomicznej Kościoła dokonuje W. S. Uljanowa w: *Wzaimootnoszenija cerkwi i gosudarstwa w Rossii w dopietrowskoj period*, Moskwa 1995.

²⁵ Kodyfikacja ta składała się z ponad 1000 artykułów, usystematyzowanych w 25 rozdziałów obejmujących wszystkie dziedziny prawa. Była to najważniejsza kodyfikacja rosyjskiego prawa do pierwszej połowy XIX w. Tekst kodeksu w: *Rossijskoje zakonodatelstwo X-XX wiekow*, Moskwa 1985, II.

²⁶ Prikazy to rosyjski odpowiednik ministerialnych organów centralnych powoływanych w ówczesnych monarchiach absolutnych. Prikazy tworzone były na zasadzie biurokracyjnej i kierowane jednoosobowo.

począwszy od biskupów a na zakonnikach skończywszy. Sądownictwo kościelne zostało ograniczone jedynie do orzekania w sprawach osób duchownych i świeckich z zakresu prawa kanonicznego.

W związku z deficytem ziemi uprawnej potrzebnej do nadzielania urzędników i wojskowych kodeks kategorycznie zabraniał Kościołowi kupowania, przyjmowania darowizn, ustanawiania zastawu oraz przyjmowania w formie testamentowej nieruchomości należących do osób świeckich oraz prowadzenia jakichkolwiek starań o nie. Za naruszenie ustanowionych w *Sobornich Ułożenijach* z 1649 r. zakazów karano konfiskatą majątku kościelnego bez odszkodowania. W kodeksie cara Aleksego znalazły się także normy likwidujące jurydyki klasztorne w miastach²⁷ oraz normy na podstawie których możliwe było przejmowanie przez państwo bez odszkodowania nieruchomości kościelnych w Moskwie i jej najbliższej okolicy oraz kościelnych zakładów handlowo-rzemieślniczych. W ten sposób Kościół generalnie utrzymując dotychczasowy stan posiadania ziemi utracił możliwość jego powiększania, a wraz z tym umocnienia i rozwoju potencjału ekonomicznego, tym bardziej że zakazano organom kościelnym prowadzenia działalności gospodarczej.

Przypieczętowaniem wzmocnienia kontroli władzy państwowej nad władzą kościelną było wprowadzenie zasady, zgodnie z którą nowo wybrani patriarchowie rosyjscy podlegali każdorazowo ostatecznemu zatwierdzeniu przez cara.

Z pewną liberalizacją nowo ukształtowanych stosunków państwa z Kościołem mamy do czynienia w związku z przyłączeniem do Rosji terytorium Ukrainy w wyniku umowy Perejśławskiej z 1654 r. oraz wybuchem wojen z Polską oraz Szwecją. Car zrezygnował z mieszania się w kościelne sprawy wewnętrzne oraz pozbawił Monasterski Prikaz uprawnień sądowniczych wobec duchowieństwa, przywracając tym samym wcześniejszy system sądownictwa kościelnego. W 1677 r. organ ten został całkowicie zlikwidowany. Prawdopodobnie było to skutkiem pojawienia się w połowie XVII w. nowej, niestosowanej dotychczas formuły ingerowania państwa w sprawy administracyjno-kadrowe Kościoła. W tym czasie sobory kościelne zwoływano na podstawie dekretu carskiego. Uczestników soborów zapraszał wyłącznie car. Projekty uchwał

²⁷ W rosyjskim systemie prawnym jurydyki zwane były „białymi slobodami”. Ich mieszkańcy nie podlegali władzom miejskim, zajmowali się wszystkimi rodzajami działalności miejskiej nie płacąc przy tym podatków.

soborowych były przygotowywane przez komisje składające się z osób świeckich. Przyjęte rozwiązania umożliwiały carowi decydujący wpływ na kształtowanie spraw kościelnych w pożądanym przez siebie kierunku. Sobory kościelne ewoluowały w kierunku organów doradczych cara w zakresie spraw wyznaniowych²⁸.

Do czasu reform wyznaniowych cara Piotra I oba zbiory norm prawnych tzn. *Sobornija Ułożenija* z 1551 r. oraz *Sobornija Ułożenija* z 1649 r. były podstawowymi aktami prawnymi normującymi problematykę wyznaniową w Rosji. Uzupełniały je akty normatywne wydawane przez carów, a w szczególności dekrety. W tym okresie państwo i Kościół stanowiąc dwa odrębne podmioty prawa generalnie ściśle ze sobą współdziałały i współpracowały wykonując przypisane sobie zadania w określonych sferach stosunków społecznych. Przykładem tego był dekret carski z 1685 r. przeciwko rozłamowcom i heretykom wprowadzający karę śmierci za te przestępstwa oraz angażujący aparat państwowy w ich ściganie i wymierzanie kary.

Reformatorska działalność Cara Piotra I radykalnie zmieniła dotychczas obowiązujący system stosunków państwa z Kościołem zarówno w wymiarze normatywnym jak i faktycznym. Polityka cara zmierzająca do pełnego podporządkowania Kościoła państwu, uczynieniu z niego części aparatu państwowego doprowadziła do zmiany dotychczas obowiązującego statusu prawnego Kościoła w państwie²⁹ tym bardziej, że władze kościelne nie sprzyjały jego reformatorskiej działalności.

W latach 1697-1725 Piotr I wydając kilkadziesiąt dekretów regulujących problematykę wyznaniową wprowadził faktycznie nowy, ale wzorowany na krajach Europy zachodniej model stosunków wyznaniowych w państwie rosyjskim – model supremacji państwa nad Kościołem³⁰. Tym samym zakończył się okres stosowania bizantyjskiego modelu symfonii władz jako ustrojowego modelu stosunków wyznaniowych w Rosji.

²⁸ N. M. Nikolskij, *Istoria ruskiej cerkwi*, Moskwa 1985, s. 118.

²⁹ I. A. Kunicyn, *Prawowyj status religioznych objedinenij w Rossii*, Moskwa 2000, s. 22.

³⁰ Szerzej na ten temat M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2003,